

Ємчик Олександра Григорівна, аспірант кафедри педагогіки Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки

Ємчик Александра Григорьевна, аспирант кафедры педагогики Восточноєвропейского национального университета имени Лесы Украинки

Oleksandra Yemchyk, Postgraduate Student of Lesya Ukrainka Eastern European National University

УДК 37.013.42

Ю. М. Жданович, м. Київ

ОСОБЛИВОСТІ АДАПТАЦІЇ ДІТЕЙ ВИМУШЕНИХ ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ

У статті на основі аналізу та узагальнення різних наукових тлумачень термінів “соціальна адаптація”, “соціально-психологічна адаптація”, “соціокультурна адаптація” визначено поняття “адаптація дітей вимушених переселенців”. Розглянуто умови успішної адаптації дітей-переселенців у нове соціокультурне середовище; виділено об’єктивні та суб’єктивні чинники успішності адаптації.

Ключові слова: адаптація, адаптованість, соціальна адаптація, соціально-психологічна адаптація, соціокультурна адаптація, діти вимушених переселенців, діти-переселенці, культурний шок.

Внаслідок анексії Криму та збройного конфлікту на Сході України, спричинених сусідньою державою, тисячі сімей були змушені залишити свої домівки. Так, Міністерством соціальної політики станом на 26.01.2017 обліковано 1 641 895 внутрішньо переміщених осіб, 1 322 216 сімей, в яких виховуються 240 675 дітей. Діти, які стали вимушеними переселенцями, потребують соціально-педагогічної підтримки, з метою успішної адаптації у нових місцях поселення.

Поняття адаптації вивчається і використовується у багатьох галузях пізнання, зокрема у біології, філософії, соціології, психології, педагогіці, тому необхідно чітко окреслити, що ми розумітимемо під цим терміном.

Оскільки ми розглядаємо соціально-педагогічну підтримку адаптації дітей вимушених переселенців у нову громаду, то слушно говорити про соціальну адаптацію, яку узагальнено можна трактувати як процес пристосування людини до соціальних умов її існування, до конкретної соціальної ситуації.

У наукових джерелах знаходимо такі визначення *соціальної адаптації*:

- один із компонентів (механізмів) соціалізації (І. Милославова);
- постійний процес пристосування особистості до суспільних відносин, норм, традицій суспільства, в якому живе людина (з одного боку), і результат цього процесу (з іншого боку) (А. Налджанян);
- процес пристосування індивіда до умов соціального середовища, формування адекватної системи стосунків із соціальними об'єктами, інтеграція особистості в соціальні групи, діяльність щодо освоєння стабільних соціальних умов, прийняття норм і цінностей нового соціального середовища (О. Безпалько).

Отже, соціальна адаптація тісно пов'язана з процесом соціалізації і можна говорити про те, що цей процес є безперервним протягом усього життя.

Також слід підкреслити, що соціальна адаптація одночасно виступає процесом і станом. Процес адаптації розглядається як входження особи в певну групу, засвоєння нею норм, відносин та займання певного місця у структурі відносин між членами групи. Стан соціальної адаптації – це характеристика відносин людини, групи із зовнішнім середовищем, яке слугує виразом успішності адаптації як процесу.

Розглядаючи соціальну адаптацію як процес, спрямований на оптимізацію взаємовідносин людини і соціального середовища, необхідно враховувати, що цей процес є двостороннім, а саме: з одного боку, людина корегує свою поведінку відносно вимог соціуму, тобто цей процес пов'язаний з активною зміною своєї особистості, корекцією своїх власних установок і стереотипів поведінки; з іншого – людина впливає на соціальне середовище, внаслідок чого воно також зазнає певних змін.

Результатом соціальної адаптації є соціальна адаптованість особистості, яка визначається мірою набуття людиною тих особистісних якостей та засвоєнням деякого набору соціальних ролей, що, за наявних умов діяльності, уможливають задоволення її потреб на тому чи іншому рівні. Це дозволяє визначати рівень адаптованості як міру задоволеності потреб людини, що забезпечується тим станом

потенціалу і спрямованості особистості, якого вона досягла у процесі соціальної адаптації на поточний момент.

Оскільки соціальна адаптація є процесом, за якого особистість пристосовується до соціального середовища і при цьому впливає на це середовище, що також спричинює зміни останнього, то варто говорити про тісний зв'язок адаптації з інтеграцією. Отже, соціальна адаптація тісно пов'язана з інтеграцією особистості в систему соціально-психологічних зв'язків та стосунків, що виникають у новому соціальному середовищі життєдіяльності. Разом із тим можна говорити, що інтеграція в групу є результатом успішної адаптації особистості.

Повертаючись до конкретної цільової групи нашого дослідження, а саме дітей-переселенців, необхідно зазначити, що їх слід розглядати як дітей, котрі потрапили в складні життєві обставини, пережили кризову ситуацію, для яких важливе значення має не лише входження в нове соціальне середовище, а й відновлення психологічного стану. Тому для такої категорії дітей варто говорити про соціально-психологічну адаптацію. Це також зумовлено тим, що соціальна адаптація тісно пов'язана з психологічною, “що спонукає людину до адаптивної діяльності” [1, с. 24].

У психологічній літературі *соціально-психологічну адаптацію* визначають як:

- взаємодію особистості та соціального середовища, що веде до правильного співвідношення цілей та цінностей особистості і групи (С. Ларіонова);
- процес пристосування до якісних змін зовнішнього середовища (А. Петровський);
- взаємодію особистості і соціального середовища, процес активного пристосування особистості до середовища, що змінилося, засвоєння відносно стабільних умов середовища (О. Урбанович);
- багатоплановий процес активного пристосування психіки та поведінки особистості до умов соціального середовища, яке опосередковане провідною діяльністю особистості на певному етапі її розвитку (О. Ткачишина).

Дослідження наукових джерел засвідчує, що не існує чітких меж між поняттями “соціальна адаптація” і “соціально-психологічна адаптація”.

Для дітей вимушених переселенців окрім соціально-психологічної адаптації (яку розглядаємо як взаємодію дитини і соціального середовища у новому місці поселення, що веде до співвідношення цілей і цінностей особистості дитини та нової громади), важливе значення має соціокультурна адаптація, оскільки діти-переселенці мають пристосуватися до нового культурного середовища.

Соціокультурну адаптацію розуміємо як сукупність зовнішніх поведінкових наслідків зв'язку дитини і нового середовища, її здатність вирішувати щоденні соціально-культурні проблеми (в школі, у громаді, в родині, у побуті тощо) [2, с. 116].

Таким чином, виходячи з розуміння того, що у науковій літературі визначення “соціальна адаптація”, “соціально-психологічна адаптація”, “соціокультурна адаптація” є досить схожими, будемо використовувати термін “*адаптація дітей вимушених переселенців*”, розуміючи його як процес пристосування дітей-переселенців до умов нового соціального середовища, формування адекватної системи стосунків із приймаючою громадою, інтеграції в соціальні групи нового поселення, прийняття норм і цінностей нового соціального оточення.

Результатом адаптації дітей вимушених переселенців є їхня адаптованість до нових умов поселення, що характеризується здатністю особистості задовольняти свої потреби у тій чи іншій ситуації в конкретному соціальному середовищі, а також виконувати нижченаведені функції:

- адекватно сприймати навколишню дійсність і власний організм;
- адекватно будувати систему відносин і спілкування з оточуючими;
- бути здатними до навчання, організації дозвілля та відпочинку.

Зазначимо, що на процеси адаптації впливають соціальні установки, ціннісно-мотиваційні утворення, стратегії поведінки дітей вимушених переселенців, сприйняття громади чи громадою, відповідність самооцінки та рівня домагань дітей переселенців їхнім реальним можливостям та умовам нового соціального середовища тощо.

Однією з важливих умов адаптації є свідома діяльність дітей вимушених переселенців, яка передбачає безперервний

обмін із новим соціальним оточенням, приймаючою громадою. Така діяльність можлива лише за умови усвідомлення себе як суб'єкта такого процесу, бажання стати частиною приймаючої громади, хоча й тимчасово. Тобто, внутрішнім джерелом адаптації є невідповідність звичної культурної діяльності дітей вимушених переселенців зміненому соціокультурному середовищу, в яке вони потрапили. Разом із тим процеси злиття з новим соціальним середовищем приймаючою громадою мають відбутися без втрати власної індивідуальності, а лише як відповідність суспільно регламентованої поведінки та інтересів і ціннісних орієнтацій.

Варто підкреслити, що успішність входження до нової громади залежить від обраних адаптаційних стратегій, а ті, у свою чергу, ведуть до різних типів адаптації і, відповідно, до різних її наслідків.

Згідно з дослідженнями Адріана Фернхема та Стефена Бочнера, адаптація осіб, яких переміщено на певний, чітко визначений період часу, дещо відрізняється від адаптації переміщених на невизначений час. Тимчасово переміщені особи не так гостро переживають через наявність відмінностей в іншому соціокультурному середовищі, а набуті у новій громаді навички поведінки є тимчасовими, і можуть зникнути при поверненні у звичні для них обставини. Науковці довели, що для тимчасово переміщених осіб на початку їх входження в іншу культуру найбільш цінною може бути інформаційна підтримка, потім – інструментальна, і лише згодом – емоційна підтримка [6].

Необхідно також враховувати, що процес адаптації до певного соціального середовища є двостороннім. Тобто, адаптація є взаємозумовленим впливом дитини-переселенця та її соціального оточення, а отже, успішність адаптації залежить не лише від індивідуально-психологічних особливостей особистості дитини, але й від готовності нового соціального оточення до сприйняття такої дитини.

Слід зважати на всі чинники, котрі як впливають на успішність процесу адаптації, так і можуть спричиняти виникнення проблем у дітей-переселенців під час адаптації. Також значною мірою впливає на успішність адаптації дітей вимушених переселенців попередній досвід та характер ймовірно отриманої психологічної травми.

Розглядаючи адаптацію дітей вимушених переселенців, необхідно виділити *об'єктивні та суб'єктивні чинники успішності адаптації*. Об'єктивним чинником є загальна соціально-економічна ситуація в Україні; суб'єктивним – індивідуально-психологічні особливості особистості.

До індивідуально-психологічних особливостей особистості відносимо не лише типи темпераменту (за Гіпократом), типи характеру (за К. Юнгом), типи акцентуацій (за К. Леонгардом), але й такі властивості, як стресостійкість та адаптивний потенціал, а також психологічні стани особистості (страх, тривога, депресія тощо) та поведінкові реакції на взаємодію з приймаючою громадою, від яких залежить результат адаптації.

Щодо визначення стресостійкості, на сьогодні в науково-психологічній літературі немає єдиного підходу і тлумачення. Тому, з огляду на проблему дослідження, ми поділяємо думку Г. Нікіфорова, котрий на соціально-психологічному рівні розглядає стресостійкість особистості як збереження здатності до соціальної адаптації; збереження значущих міжособистісних зв'язків; забезпечення успішної самореалізації, досягнення життєвих цілей; збереження працездатності; збереження здоров'я [5]. Так, діти з низьким рівнем стресостійкості значно складніше переживають кризову ситуацію, небезпеку, особливо якщо зазнали втрати знайомих чи близьких. Пережитий стрес перебування у зоні воєнних дій викликає порушення адаптаційних процесів.

У подоланні негативних наслідків стресових ситуацій та підвищенні стресостійкості особистості допомагають адаптаційні ресурси людського організму при стресі. Під ресурсами розглядаємо внутрішні і зовнішні змінні, що сприяють психологічній стійкості в стресогенних обставинах. Важливим ресурсом збереження психологічної стійкості особистості в стресових ситуаціях є соціальна підтримка. Тому позитивне соціальне оточення може бути одним із найважливіших чинників збереження стресостійкості дитини-переселенця. Діти вимушених переселенців потребують соціально-педагогічної підтримки, яка дозволить задовольнити потреби в близькості, захисті, інформації, розрядці, заспокоєнні тощо. Така підтримка позитивно впливатиме на характер поведінки дитини після дії стресогенних факторів.

Поведінкові реакції можна розділити на конструктивні та неконструктивні. До конструктивних належать реакції, які сприяють налагодженню взаємодії з приймаючою громадою, отже, забезпечують успішність соціальної адаптації. Такими реакціями є: спрямованість на вирішення певних проблем, що виникають; чітко поставлена мета у розв'язанні ситуацій; усвідомленість власної поведінки; наявність певних змін особистісного характеру та міжособистісної взаємодії тощо. До неконструктивних реакцій належать такі, що не усвідомлюються особистістю і не сприяють вирішенню самих проблем, а лише спрямовані на усунення неприємних переживань зі свідомості переселенця. Серед них агресія, регресія, фрустрація, фіксація станів тощо.

У цьому контексті необхідно зупинитися на такому стані дітей-переселенців, як “культурний шок”. Це поняття було введено у наукову термінологію американським антропологом К. Обергом, який досліджував проблеми мігрантів. Як зазначає К. Оберг, потрапляючи в нові культурні умови, у людини виникають заплутані, невизначені, дезорганізуючі переживання, що викликають сильне нервово потрясіння. Це пов'язано з тим, що сенсорні, символічні, вербальні та невербальні системи, які забезпечували нормальне життя на батьківщині, раптом відмовляються адекватно працювати, зумовлюючи культурний шок. П. Бок під культурним шоком розумів емоційну реакцію, що виникає внаслідок нездатності зрозуміти, проконтролювати і передбачити поведінку інших. Саме таке нерозуміння спричиняє тривожність, ніяковість і апатію, що тривають до тих пір, поки не сформується нові когнітивні конструкти для розуміння іншої культури і вироблення відповідних моделей поведінки.

К. Оберг виділяє шість основних психологічних ознак культурного шоку:

- 1) напруга, що супроводжує зусилля, необхідні для психологічної адаптації;
- 2) почуття втрати або позбавлення (друзів, батьківщини, майна, професії, статусу);
- 3) почуття себе знехтуваним (неприйняття новою культурою) і почуття відкидання (неприйняття нової культури);
- 4) збій у рольовій структурі (ролях, очікуваннях), цінностях, почуттях, плутанина із самоідентифікацією;

5) почуття тривоги, засноване на різних емоціях (подив, відраза, обурення), що виникають у результаті усвідомлення культурних відмінностей;

6) почуття неповноцінності внаслідок нездатності впоратися з новою ситуацією [3, с. 32].

Стосовно вимушених переселенців з Донбасу і Криму, які є внутрішньо переміщеними особами, не можна говорити про однозначне переживання ними культурного шоку. Оскільки вони переміщені всередині тієї ж держави, то їм більшою мірою знайомі культура і мова приймаючих громад, проте значно зміненим є соціокультурне середовище, що вимагає налагодження нових соціальних зв'язків. Водночас неможливо говорити про повну культурно-психологічну спорідненість із приймаючими громадами, адже частина дітей вимушених переселенців з Донбасу і Криму не знають української мови, не знайомі з багатьма українськими народними традиціями.

Зазначимо, що навіть якщо діти вимушених переселенців спочатку і зазнають певною мірою культурного шоку, то це не обов'язково призведе до певних проблем психологічного характеру. І, як доводять наукові дослідження (Дж. Беррі, С. Барвік, Х. Мерфі, У. Кім), не завжди процес адаптації спричиняє негативні наслідки, він є лише фактором ризику, результати якого залежать від особливостей взаємодії переміщеної особи та нового соціального оточення. Також дослідження показують, що деякі переселенці взагалі не зазнають культурного шоку, не відчувають депресії і тривоги, успішно адаптуються до умов іншої культури з перших днів переселення. Це обумовлюється як їхньою соціальною активністю, так і їхніми психологічними особливостями, зокрема стресостійкістю, здатністю до реалізації оптимальних стратегій виходу із кризових ситуацій та подолання можливих наслідків психологічної травми (адже люди були внутрішньо переміщені внаслідок воєнного конфлікту).

З іншого боку, якщо діти-переселенці не стали безпосередніми свідками збройного конфлікту (що може розглядатися як кризова ситуація, яка несе загрозу здоров'ю та життю), але змушені були переселитися, щоб уникнути такої загрози, то культурний шок внаслідок переселення може і позитивно вплинути на особистісний ріст, сприяючи набуттю нових цінностей, установок і патернів поведінки. Це більшою мірою

стосується кримських татар, які вимушені були переїхати на материкову Україну. Зіткнувшись з іншою культурою, дитина отримує знання дослідним шляхом, починає розуміти джерела особливостей своєї етнічної культури, набуваючи нових поглядів на природу людського різноманіття. Адже, як зазначає А. Налчаджан, екстремальні ситуації призводять до значних об'єктивних і психологічних труднощів, вимагають повного напруження сил та оптимальної реалізації особистих можливостей з метою досягнення успіху й забезпечення безпеки, активізують комплекс адаптивної поведінки [4].

Отже, показником адаптованості дітей вимушених переселенців слугують: ступінь задоволеності собою, групою, а також різними сторонами своєї життєдіяльності; активне залучення у діяльність приймаючої громади; активність у досягненні поставлених завдань; соціальний комфорт; розуміння можливості реалізації власних цілей у майбутньому; соціально-педагогічна підтримка приймаючої громади.

Література

1. Безпалько О. В. Соціальна педагогіка: схеми, таблиці, коментарі : навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.] / О. В. Безпалько. – К. : Центр учбової літератури, 2009. – 208 с.
2. Блинова О. Є. Соціально-психологічна адаптація вимушених мігрантів: підходи і проблеми вивчення феномена акультурації / О. Є. Блинова // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія : Психологічні науки. – 2016. – Вип. 3(1). – С. 111-117.
3. Компоненты адаптационного процесса / под общ. ред. В. И. Медведева. – Л. : Наука, 1984. – 111 с.
4. Налчаджан А. А. Психологическая адаптация. Механизмы и стратегии / А. А. Налчаджан. – М. : Эксмо, 2010. – 368 с.
5. Психология здоровья / под ред. Г. С. Никифорова. – С.-Пб. : Питер, 2006. – 607 с.
6. Furnham A. Culture Shock : Psychological reactions to unfamiliar environments / A. Furnham, S. Bochner. – L.& N.Y., 1994. – 240 p.

Ю. М. Жданович

Особенности адаптации детей вынужденных переселенцев

Институт проблем воспитания Национальной академии педагогических наук Украины
(9, ул. Берлинского, Киев, Украина)

В статье на основе анализа и обобщения различных научных толкований терминов “социальная адаптация”, “социально-психологическая адаптация”, “социокультурная адаптация” определено понятие “адаптация детей вынужденных переселенцев”. Рассмотрены условия успешной адаптации детей-переселенцев в новую социокультурную среду; выделены объективные и субъективные факторы успешности адаптации.

Ключевые слова: адаптация, социальная адаптация, социально-психологическая адаптация, социокультурная адаптация, дети из семей вынужденных переселенцев, дети-переселенцы, культурный шок.

Yu. M. Zhdanovych

Features of Adaptation of Children of Enforced Migrants

Institute of Problems on Education of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine
(9 Berlynskoho Str., Kyiv, Ukraine)

The article analyzes various scientific interpretations of the terms “social adaptation”, “socio-psychological adaptation”, “socio-cultural adaptation”. On the basis of the generalization of these terms, the notion “adaptation of children of enforced migrants” is defined. Conditions of successful adaptation of migrant children to the new sociocultural environment are considered; objective and subjective factors of adaptation success are outlined.

It is determined that the process of adaptation is two-sided and depends on both the personality of the child and the host community.

Keywords: adaptation, adaptedness, social adaptation, socio-psychological adaptation, sociocultural adaptation, children of enforced migrants, children-migrants, cultural shock.

References

1. Bezpalko, O. (2009). Sotsialna pedahohika: skhemy, tablytsi, komentari [Social pedagogy: Diagrams, tables, comments]. Kyiv: Centr uchbovoyi literatury.

2. Blynova, O. (2016). Sotsialno-psykhologichna adaptatsiia vymushenykh mihrantiv: pidkhody i problemy vuvchennia fenomena akulturatsii [Socio-psychological adaptation of forced migrants: Approaches and problems of study of the phenomenon of acculturation]. In Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu. Serii: Psykholohichni nauky: Vol 3 (1) (pp. 111-117).
3. Medvedev, V. (Ed). (1984). Komponenty adaptatsionnogo protsessa [Components of the adaptation process]. Lviv: Nauka.
4. Nalchiadzhan, A. (2010). Psikhologicheskaia adaptatsiia. Mekhanizmy i strategii [Psychological adaptation. Mechanisms and strategies]. Moscow: Eksmo.
5. Nikiforov, G. (Ed). (2006). Psikhologiia zdorovia [Psychology of health]. St. Petersburg: Piter.
6. Furnham, A., & Bochner, S. (1994). Culture shock: Psychological reactions to unfamiliar environments. L. & N. Y.

Жданович Юлія Миколаївна, кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник лабораторії соціальної педагогіки Інституту проблем виховання Національної академії педагогічних наук України

Жданович Юлия Николаевна, кандидат педагогических наук, старший научный сотрудник лаборатории социальной педагогики Института проблем воспитания Национальной академии педагогических наук Украины

Yuliia Zhdanovych, Senior Research Scientist at the Laboratory of Social Pedagogy of the Institute of Problems on Education of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, PhD in Education

УДК 373.5.015.31:316.42 (043.3)

К. О. Журба, м. Київ

СУЧАСНІ ПРОГРАМИ ТА КОНЦЕПЦІЇ, ОРІЄНТОВАНІ НА ВИХОВАННЯ СМИСЛОЖИТТЄВИХ ЦІННОСТЕЙ

У статті аналізуються зарубіжні і вітчизняні програми та концепції, спрямовані на виховання смисложиттєвих цінностей в учнів основної і старшої школи. Значна увага приділена здоров'язберезувальним, холістичним, моральним, соціальним програмам, а також проектам з професійного самовизначення та політичної освіти, які мають інтегративний характер та є значущими у всіх сферах життєдіяльності людини. Схарактеризовано положення UNICEF та теорію позитивного розвитку молоді. Визначено відмінності та специфіку діючих програм, основні пріоритети та